

Θεωρίες για την πατριαρχία και την κοινωνική αναπαραγωγή

Τετάρτη, 29 Ιουλίου 2020

Θεωρίες για την πατριαρχία και την κοινωνική αναπαραγωγή

Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται εκτεταμένη θεωρητική αναζήτηση, σε διεθνές επίπεδο, στους κόλπους των φεμινιστικών ρευμάτων που αναφέρονται στον μαρξισμό. Αυτή αντανακλάται και στη χώρα μας, καθώς γράφονται κάποια άρθρα, μεταφράζονται εργασίες που έχουν δημοσιευτεί στο εξωτερικό και πληθαίνουν οι συζητήσεις για τα σχετικά θεωρητικά ζητήματα. Ουσιαστικά, η ανταλλαγή απόψεων αφορά τρία κύρια θέματα: την πατριαρχία και τη σχέση της με τον καπιταλισμό, τη σχέση φύλου-τάξης και τη συγκρότηση μιας ενιαίας θεωρίας παραγωγής-αναπαραγωγής.

γράφει ο Αποστόλης Νικολόπουλος

<http://tetradia-marxismou.gr/>

Βασικός στόχος του παρόντος άρθρου είναι να συνεισφέρει στην παραπέρα ανάπτυξη και εμβάθυνση της σχετικής αναζήτησης στους παραπάνω τρεις άξονες. Γι' αυτό το σκοπό, παρουσιάζουμε με κριτικό τρόπο τις απόψεις φεμινιστικών ρευμάτων, τα οποία έχουν αντισυστημική κατεύθυνση ή έχουν δεχθεί μαρξιστικές επιρροές και αποτελούν μέρος της δημόσιας συζήτησης στη χώρα μας. Δώσαμε ιδιαίτερη προσοχή σε δύο σημεία που, κατά τη γνώμη μας, στην παρούσα φάση είναι καίρια για την ανάπτυξη μιας γόνιμης και εποικοδομητικής συζήτησης για τα παραπάνω ζητήματα. Το ένα είναι η ακριβής παρουσίαση των θεμελιακών θεωρητικών θέσεων του κάθε ρεύματος, έτσι ώστε η συζήτηση να στηρίζεται σε πραγματικά δεδομένα. Σε στενή σχέση με αυτό, επιδιώξαμε να μην θεωρούνται αυταπόδεικτες κάποιες θεωρητικές

ή μεθοδολογικές θέσεις, οι οποίες δεν είναι αυτονόητες. Το άλλο σημείο είναι η διεύρυνση της οπτικής της συζήτησης, έτσι ώστε να αναδεικνύονται τα ουσιαστικά στοιχεία των θεωρητικών τοποθετήσεων, οι αδυναμίες και τα χρήσιμα στοιχεία τους, καθώς και οι κρίσιμες διαφορές ανάμεσά τους. Επίσης, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τις στρατηγικές επιπτώσεις της μιας ή της άλλης θέσης, την εξέλιξη των ρευμάτων του φεμινιστικού κινήματος και τις πιο πρόσφατες διεργασίες σε αυτά.

Επιχειρούμε να αντιμετωπίσουμε τα σχετικά θέματα από μαρξιστική σκοπιά. Από μεθοδολογική άποψη, αξιοποιούμε ιδιαίτερα κάποια στοιχεία της μαρξιστικής διαλεκτικής και τη μαρξιστική άποψη για τη σχέση της παραγωγής με την αναπαραγωγή. Η πραγμάτευση όμως κάθε συγκεκριμένου θέματος έγινε με τέτοιο τρόπο που να εξυπηρετείται ο γενικός στόχος του άρθρου, δηλαδή η γόνιμη ανάπτυξη της συζήτησης και αυτό επέβαλε επιμέρους διαφοροποιήσεις στην έκταση και το βάθος της θεωρητικής μελέτης. Σε κάποια θέματα π.χ. θεωρήσαμε πως βασικά έπρεπε να αποδειχθεί ότι κάτι δεν είναι αυτονόητο. Γι' αυτά, ακολουθήσαμε μια πιο περιγραφική ανάπτυξη ή επιμείναμε περισσότερο σε πραγματικά στοιχεία που θεμελιώνουν τον ισχυρισμό μας, χωρίς βέβαια να λείπει εντελώς η θεωρητική ανάλυση. Αν όμως για κάποιο σημαντικό θέμα απουσιάζει η διεθνής κριτική ή δεν περιλαμβάνει βασικές πλευρές, τότε η πραγμάτευση του θέματος αξιοποιεί πιο ισχυρά θεωρητικά μέσα και έχει σαφώς πιο κριτικό χαρακτήρα.

Καπιταλισμός και πατριαρχία

Στην *Καταγωγή της οικογένειας* ο Ένγκελς τονίζει ότι μετά την ανατροπή του μητρικού δικαίου η πρώτη επίδραση της μονοκρατορίας των ανδρών φάνηκε με την πατριαρχική οικογένεια, μια ενδιάμεση μορφή οικογένειας που την χαρακτηρίζει η οργάνωση ενός αριθμού ατόμων (ελεύθερων ή μη) υπό την πατρική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας (Ένγκελς, 1980: 246). Ο πιο ολοκληρωμένος τύπος πατριαρχίας εμφανίστηκε στην αρχαία

Ρώμη, αλλά αντίστοιχες σχέσεις υπάρχουν και σε μεταγενέστερες κοινωνίες, π.χ. η πατριαρχική σχέση μάστορα-συντεχνίτη στον Μεσαίωνα (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 101, 106).

Ο όρος «πατριαρχία» χρησιμοποιήθηκε από το «δεύτερο φεμινιστικό κύμα» με διαφορετικό περιεχόμενο. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ορίζει την πατριαρχία σαν ένα κοινωνικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από καταπίεση των ανδρών πάνω στις γυναίκες (Millet, 2000: 25). Ένας τέτοιου τύπου ορισμός έχει πρακτικές συνέπειες. Βάζει σε πρώτο πλάνο την καταπίεση των γυναικών, υποβαθμίζοντας άλλα κοινωνικά θέματα και τις τάξεις. Πρακτικά οδηγεί σε ερμηνευτικά σχήματα για την ιστορική εξέλιξη που εστιάζουν στην πατριαρχία, με τον καπιταλισμό να κινείται στην «κοίτη» που αυτή έχει χαράξει. Όσον αφορά δε την προέλευσή της, αρχικά πολλά φεμινιστικά ρεύματα ερμήνευαν την πατριαρχία με ιδεολογικούς και ψυχολογικούς όρους¹ ή από τις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα.

1. «Στην ανάλυση της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας ασχολούμαστε (όπως κι αλλού) με δύο αυτόνομες περιοχές: τον οικονομικό τρόπο [economic mode] του καπιταλισμού και τον ιδεολογικό τρόπο της πατριαρχίας» (Mitchell, 2000: 412). Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1974.

Αυτές οι προσεγγίσεις όμως, που αποσύνδεαν τα φαινόμενα καταπίεσης από την υλική τους βάση και επιπλέον θεωρούσαν την πατριαρχία ως ένα βασικά αμετάβλητο σύστημα, δημιούργησαν προσκόμματα στο ξεδίπλωμα μιας αποτελεσματικής πολιτικής παρέμβασης των φεμινιστριών. Έτσι, το 1979 η Χάιντι Χάρτμαν (Heidi Hartmann) δημοσίευσε μια εργασία που έλεγε ότι ο μαρξισμός² κυριαρχούσε στη σχέση φεμινισμού-μαρξισμού και ότι έπρεπε να τεθούν τα θεμέλια μιας ισότιμης σχέσης. Οι κατηγορίες του μαρξισμού, έλεγε, είναι «τυφλές ως προς το φύλο», ο φεμινισμός είναι «τυφλός στην ιστορία» και ανεπαρκώς υλιστικός, άρα «πρέπει [και οι δύο] να αξιοποιηθούν ώστε να καταλάβουμε την ανάπτυξη των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών και τη δύσκολη θέση των γυναικών σε αυτές» (Hartmann, 1979: 1-2).

2. Σε αυτόν συμπεριλάμβανε τον «κλασικό» μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν), το έργο του Ζαρέτσκι και αυτό το τμήμα του φεμινισμού που καλείται «μαρξιστικός φεμινισμός».

Ακολουθώντας αυτό το πλαίσιο, η Χάρτμαν έδωσε ένα νέο ορισμό της πατριαρχίας και την εξήγησε μέσω της επισήμανσης ιδιαίτερων συμφερόντων των ανδρών επί των γυναικών: «Ορίζουμε την πατριαρχία σαν ένα σύνολο υλικών σχέσεων που έχουν υλική βάση και στο οποίο υπάρχουν ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των ανδρών και αλληλεγγύη μεταξύ τους που τους καθιστά ικανούς να κυριαρχούν επί των γυναικών. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος των ανδρών στην εργατική δύναμη των γυναικών. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται με την άρνηση στις γυναίκες να έχουν πρόσβαση σε απαραίτητους οικονομικά παραγωγικούς πόρους και περιορίζοντας τη σεξουαλικότητα των γυναικών» (ibid, p. 14). Έτσι, συμπέρανε ότι υπάρχουν δύο συστήματα που συνεργάζονται: η πατριαρχία και ο καπιταλισμός. Πρακτικά, υπάρχει μία άτυπη συμμαχία κεφαλαίου-ανδρών. Ωθώντας την γυναίκα «προς το σπίτι», ο καπιταλισμός ωφελείται διότι εξασφαλίζει ποιοτική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, ενώ και τα παιδιά μορφώνονται αρκετά και μαθαίνουν να κυριαρχούνται και να υπακούν. Οι άντρες ωφελούνται γιατί εξασφαλίζουν ότι η σύζυγος θα είναι η προσωπική τους υπηρέτρια, ενώ παίρνουν αυτοί τον οικογενειακό μισθό και τις καλύτερες δουλειές. Υποστήριξε επίσης ότι τα συνδικάτα συνετέλεσαν ιστορικά στην ενίσχυση των ανδρικών συμφερόντων με τα αιτήματά τους (πρόνοια για γυναίκες, εργατικός μισθός επαρκής για όλη την οικογένεια κ.λπ.) και την κατά καιρούς αποτροπή της συμμετοχής των γυναικών σε κάποιους κλάδους εργασίας ή το συνδικάτο. Επισημαίνουμε ότι, σύμφωνα με την Χάρτμαν, ο καπιταλισμός και η πατριαρχία είναι δύο ξεχωριστά συστήματα, δεν συνενώνονται. Ο καπιταλισμός προσαρμόζεται στις προϋπάρχουσες πατριαρχικές μορφές και τις διατηρεί αλλάζοντάς τις. Αυτή η αντίληψη οδήγησε την Χάρτμαν στο συμπέρασμα ότι η πάλη πρέπει να κατευθύνεται ενάντια σε δύο εχθρούς, την πατριαρχία και τον καπιταλισμό. Ένα άλλο σημαντικό συμπέρασμά της είναι ότι η πατριαρχία δεν θα ηττηθεί ακόμα και αν γίνει

σοσιαλισμός. Οι άνδρες έχουν συμφέροντα, άρα οι γυναίκες πρέπει να φροντίσουν για την εξάλειψη της πατριαρχίας.

Το δυικό σύστημα της Χάρτμαν δέχθηκε τα επόμενα χρόνια αρκετές κριτικές από μαρξιστική σκοπιά, π.χ. German (1981), Harman (1984), Bloodworth (1990), που συχνά χρησιμοποίησαν ισχυρά επιχειρήματα. Εδώ αναφέρω τα εξής: α) Η εισαγωγή δύο ξεχωριστών δομών, η μία δίπλα στην άλλη, αδυνατεί να εξασφαλίσει τη θεώρηση της κοινωνίας ως ολότητα. Αποτελεί ένα μηχανιστικό μοντέλο με επιρροές από τις δομικές θεωρίες, που τείνουν να θεωρούν την κοινωνία σαν ένα σύνολο δομών που συνυπάρχουν παράλληλα. β) Παρ' όλο που το δυικό μοντέλο μοιάζει εύλογο και φαίνεται ότι εξηγεί πολλά φαινόμενα καταπίεσης, μια βαθύτερη ανάλυση δίνει διαφορετική εικόνα και κάνει περιττή την πατριαρχία ως μέσο ερμηνείας τους. Για παράδειγμα, η εξώθηση των γυναικών εκτός παραγωγής, που ακολούθησε την αρχική ραγδαία είσοδό τους κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση, δεν χρειάζεται καμιά πατριαρχία να εξηγηθεί – απλώς ανταποκρινόταν στις ανάγκες του κεφαλαίου. γ) Πολλά ιστορικά γεγονότα και στοιχεία δεν συνάδουν με τους ισχυρισμούς της Χάρτμαν, που τα επικαλείται ως αποδείξεις της συνεργασίας κεφαλαίου και ανδρών. Ενδεικτικά: Τακτικοί εργατικοί μισθοί ίσχυαν για μια μικρή μειοψηφία, απλώς η Χάρτμαν αναπαράγει τις μικροαστικές ειδυλλιακές εικόνες για την οικογένεια. Οι συνθήκες υγιεινής στις εργατικές περιοχές ήταν άθλιες και τα μέτρα αντισύλληψης σπάνια, άρα η διεκδίκηση μέτρων προστασίας για τις γυναίκες και τα παιδιά ανταποκρινόταν σε πραγματικές ανάγκες και όχι σε κάποιες επιδιώξεις των ανδρών ενάντια στις συζύγους τους. Παραλείπονται τα αρκετά θετικά παραδείγματα συνδικάτων που ενθάρρυναν τη συμμετοχή γυναικών σε αυτά ή υποστήριξαν απαιτήσεις τους. Μεγεθύνεται η επίδραση των ανδρών μέσω των εργατικών συνδικάτων, όταν η πορεία καθορίστηκε βασικά από αστικές και συμμαχικές τους μικροαστικές οργανώσεις.

Η θεωρία των δυικών συστημάτων δέχτηκε όμως πολύ γρήγορα κριτική και από φεμινίστριες, όπως η Άιρις Γιανγκ (Iris

Young), που είπε ότι χρειάζεται συνένωση των δύο συστημάτων. Τόνισε ότι απαιτείται αντιπαράθεση με τον μαρξισμό στο ίδιο το ισχυρό του πεδίο, τις παραγωγικές σχέσεις, και μετά διευκρίνισε: «Χρειαζόμαστε μια θεωρία των παραγωγικών σχέσεων και των κοινωνικών σχέσεων [...] που [να] παίρνει σαν στοιχεία του πυρήνα της τις σχέσεις φύλου και την κατάσταση των γυναικών» (Young, 1981: 50). Έτσι, έθεσε ως κεντρική κατηγορία τον καταμερισμό εργασίας ανάλογα με το φύλο και μέσω αυτής επενέβη στο πεδίο των παραγωγικών σχέσεων. Ισχυρίστηκε ότι ευθύς εξαρχής ο καπιταλισμός ενσωμάτωσε πατριαρχικά μοτίβα καταμερισμού εργασίας, παρέχοντας συνεπώς στις γυναίκες περιθωριακή και δευτερεύουσα θέση. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι δεν υπάρχουν δύο ανεξάρτητα συστήματα, αλλά ο καπιταλισμός ενώνεται συμφυώς με την πατριαρχία.

Αξίζει να ληφθεί υπόψη ότι οι Χάρτμαν και Γιανγκ με τα άρθρα τους δεν εισήγαγαν απλώς κάποιες θεωρητικές κατασκευές, αλλά αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της φεμινιστικής δράσης. Αναζητούσαν επίσης μια κατάλληλη τακτική απέναντι στον «παραδοσιακό» μαρξισμό, η οποία θα οδηγούσε σε σταδιακή αποδυνάμωσή του.³ Σε αυτό το σημείο η Γιανγκ διαφοροποιήθηκε από την Χάρτμαν, καθώς τόνισε ότι επρόκειτο για την «ανάγκη για μια υλιστική φεμινιστική θεωρία που θα είναι οργανικό κομμάτι ενός αναθεωρημένου μαρξισμού, παρά απλά παντρεμένη με τον μαρξισμό» (ibid, σ. 62). Ακριβώς για αυτό τον λόγο, πρότεινε την επικέντρωση στον καταμερισμό εργασίας βάσει του φύλου. Υπογραμμίζουμε ότι αυτή η επικέντρωση δημιουργεί προϋποθέσεις για υποκατάσταση της έννοιας της τάξης από επιμέρους κατακερματισμούς της και βαθμιαία μετατόπιση του κέντρου βάρους σε ιεραρχίες εκτός παραγωγής. Πρακτικά δηλαδή οδηγεί σε αναίρεση του κεντρικού ρόλου των τάξεων.⁴ Η Γιανγκ υποστήριξε επίσης πως, με όσα πρότεινε, συνδυάζονταν καλύτερα η φεμινιστική και η αντικαπιταλιστική πάλη, διευκολυνόταν η αποδοχή της άποψης ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κεντρικό θέμα από τους σοσιαλιστές (ως άτομα) και τις σοσιαλιστικές οργανώσεις, ενώ ταυτόχρονα δεν αποκλειόταν η λειτουργία αυτόνομων φεμινιστικών οργανώσεων.

3. Για αυτά τα θέματα, βλ. Young (1981: 62-65), Hartmann (1979: 23-25).
4. Για μία αντίστοιχη πείρα από τον χώρο της πολιτικής οικονομίας, βλ. Μαυρουδέας (1998).

Τονίζουμε επίσης ότι και το δυικό μοντέλο πατριαρχίας-καπιταλισμού αμφισβητεί άμεσα τον μαρξισμό. Αν ισχύει ένα τέτοιο μοντέλο, τότε η εργατική τάξη δεν είναι η κύρια κοινωνική δύναμη ανατροπής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και οι γυναίκες, που αποτελούν τον μισό πληθυσμό του πλανήτη, ξεπροβάλλουν ως μια εξέχουσα και αυτόνομη δύναμη του επαναστατικού υποκειμένου. Μια άλλη άμεση συνέπεια είναι ότι ο μαρξισμός, αφού θεωρεί ότι η πάλη των τάξεων είναι η βασική κινητήρια δύναμη της εξέλιξης στις ταξικές κοινωνίες, δεν προσφέρει τα εφόδια για να εκφραστούν τα ιδιαίτερα συμφέροντα των γυναικών, να συγκροτηθεί κατάλληλο πολιτικό υποκείμενο για αυτές και να οργανωθεί η πάλη για τα επιμέρους προβλήματά τους. Και αν, τέλος, η γυναικεία καταπίεση εδράζεται σε ένα ιδιαίτερο σύστημα, βασικά ανεξάρτητο από την ταξική καταπίεση, τότε ο σοσιαλισμός θα καταργήσει την τελευταία αλλά δεν θα απελευθερώσει απαραίτητα τις γυναίκες.

Απ' όσα έχουμε εκθέσει, προκύπτουν μερικά άμεσα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, γίνεται φανερό ότι ο ορισμός της πατριαρχίας σαν σύστημα καταπίεσης εντός του καπιταλισμού δεν πρέπει να θεωρείται σαν κάτι αυτονόητα ορθό. Επίσης ότι παράγει θεωρητικά σχήματα, που οδηγούν σε πολιτικές συνέπειες στρατηγικού χαρακτήρα. Αυτές συνήθως αποκαλύπτονται επαρκώς μόνο μετά από βαθιά και ολόπλευρη εξέταση. Γίνεται επιπλέον φανερό ότι αν κάποιος προσχωρήσει σε έναν τέτοιο ορισμό της πατριαρχίας ως σύστημα, τότε αναγκαστικά θα πρέπει να αντιμετωπίσει κάποια «δύσκολα» ερωτήματα: Αυτό το σύστημα μένει αμετάβλητο ή εξελίσσεται ιστορικά; Έχει υλική βάση; Αν έχει, ποια είναι αυτή; Είναι βασικά ανεξάρτητο από τον καπιταλισμό; Αν όχι, πώς συγχωνεύεται με αυτόν; Το κύριο πάντως είναι: αρκούν οι γενικοί ιστορικοί νόμοι και οι νόμοι του καπιταλισμού για την εξήγηση και μελέτη της γυναικείας

καταπίεσης, όπως στοιχειοθετούν διάφορα μαρξιστικά έργα;

Θεωρίες ενοποίησης

Η διαπίστωση των προβλημάτων ενός δυικού συστήματος καπιταλισμού-πατριαρχίας οδήγησε βαθμιαία στην ένταση των προσπαθειών, κυρίως από τον χώρο του μαρξιστικού φεμινισμού, για μια θεωρία που θα συνενώνει οργανικά τα ζητήματα του φύλου με τις εξελίξεις στον καπιταλισμό. Στην παρούσα ενότητα θα ασχοληθούμε με κάποια σχετικά θεωρητικά εγχειρήματα. Σε αυτά εμπλέκονται θέματα όπως η σχέση φύλου-τάξης ή αν υπάρχει δυνατότητα προσέγγισης/συνένωσης του μαρξισμού με τον φεμινισμό, τα οποία προφανώς είναι σημαντικά από πολιτική άποψη.

Είναι γεγονός ότι, μετά από μια περίοδο ύφεσης, το ενδιαφέρον για τα μαρξιστικά κείμενα έχει αναζωογονηθεί στους φεμινιστικούς κύκλους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα βιβλίο της Χέδερ Μπράουν (Heather Brown), όπου κατέγραψε και σχολίασε συστηματικά την μεγάλη πλειοψηφία των κειμένων του Μαρξ που σχετίζονται με ζητήματα φύλου και οικογένειας (Brown, 2012)⁵. Κατά τη γνώμη μου, είναι η πιο πλήρης καταγραφή, ενώ απαντά και σε κάποιες παρανοήσεις. Επιπλέον, το βιβλίο συνεισφέρει στην αντιμετώπιση της διαδεδομένης εσφαλμένης άποψης, σύμφωνα με την οποία ο Μαρξ είχε λόγο και ασχολούνταν μόνο με τα ταξικά και οικονομικά θέματα⁶.

5. Στην Εισαγωγή αναφέρει αναλυτικά και τις εργασίες φεμινιστριών για τον Μαρξ, από το 1999 και μετά.
6. Στο τελευταίο κεφάλαιο, όπου συγκεντρώνονται τα συμπεράσματα του βιβλίου, αναφέρει ότι «ο Μαρξ επέδειξε σημαντική διορατικότητα για τις σχέσεις φύλου της εποχής του» (σελ. 210), ασχολήθηκε ειδικά με τα ζητήματα των γυναικών και διδάχτηκε από τους αγώνες τους, κριτίκαρα σε βάθος την αστική οικογένεια και περιέγραψε την αναγκαία διάλυσή της.

Όσον αφορά το θέμα που πραγματευόμαστε, η Μπράουν (ibid:

218-219) υποστηρίζει πως, σύμφωνα με όσα φαίνονται από τα γραπτά του Μαρξ, «υπάρχει ένας αριθμός δυνάμει εναρκτηρίων σημείων για μια λιγότερο ντετερμινιστική και τυφλή ως προς το φύλο μορφή του μαρξισμού [...] ένας αριθμός περιοχών όπου η θεωρία του Μαρξ για την κοινωνία παρέχει τη δυνατότητα να φτιαχτεί μια ενιαία θεωρία για την καταπίεση [του γυναικείου] φύλου και την ταξική καταπίεση, που δεν θα δίνει θεμελιωδώς προνομιακή θέση σε καμία από τις δύο» (Η έμφαση με πλάγια γράμματα είναι δική μας). Η Μπράουν τονίζει (ορθώς) πως οποιαδήποτε ενιαία θεώρηση προϋποθέτει τη διαλεκτική. Πιστεύει όμως ότι ο μαρξισμός είναι οικονομικός ντετερμινισμός και οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί είναι τυφλές ως προς το φύλο, άρα οι κατηγορίες της μαρξιστικής θεωρίας πρέπει να αλλάξουν, ώστε να ανταποκρίνονται στις αλλαγές της κοινωνίας (σελ. 219). Εδώ, τονίζει, μπορεί να ληφθεί ως οδηγός ο τρόπος που ο Μαρξ επέλυσε θεωρητικά τον δυισμό κουλτούρας/φύσης, ώστε να ξεπεραστεί και ο δυισμός παραγωγή/ αναπαραγωγή, κάτι που είναι απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να δεθούν σε ενιαίο σύστημα οι τάξεις (παραγωγή) και το φύλο (αναπαραγωγή).

Οι παραπάνω απόψεις αποκαλύπτουν επιρροές από συγκεκριμένες φεμινιστικές αντιλήψεις, αλλά σχετίζονται και με γενικότερα θέματα. Χωρίς να επεκταθούμε, επισημαίνουμε σύντομα ότι δεν προκύπτει από κανένα γραπτό του Μαρξ ότι θα μπορούσε να μην θεωρεί τις τάξεις ως τους πρωταρχικούς κοινωνικο-οικονομικούς φορείς στις κοινωνίες της μέχρι τώρα γραπτής ιστορίας⁷. Μάλιστα, αυτό που η Μπράουν αποκαλεί άστοχα «οικονομικό ντετερμινισμό» παίζει κεντρικό ρόλο στον μαρξισμό για την άρση του δυισμού παραγωγή/αναπαραγωγή. Επίσης, σχετικά με τη διαλεκτική, στο βιβλίο της τονίζονται περισσότερο κάποια στοιχεία της (αλληλοσύνδεση, ύπαρξη αντιθέσεων) και παραγνωρίζονται άλλα (π.χ. εσωτερικές αντιθέσεις, ποσοτικές-ποιοτικές αλλαγές). Πολλές φορές η μαρξιστική διαλεκτική εννοείται μάλλον σαν μια πολυπαραγοντική αντίληψη που ενδεχομένως αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στον οικονομικό παράγοντα⁸.

7. Άλλωστε, η ιδέα ότι ο βασικός χωρισμός της κοινωνίας είναι σε τάξεις δεν οφείλεται στον Μαρξ, ούτε είναι αποδεκτή μόνο από μαρξιστές. Βέβαια στον Μαρξ α) οι τάξεις ορίζονται αυστηρά και σε συνάρτηση με τις σχέσεις παραγωγής και β) η ταξική πάλη μπορεί να οδηγήσει στην υπέρβασή τους.
8. «Ο Μαρξ έβλεπε τον τρόπο παραγωγής σαν σημαντικό με την έννοια ότι ορίζει τις συνθήκες [it conditions] για τις άλλες κοινωνικές σχέσεις, αλλά δεν τις καθορίζει [determine]. Οικονομικοί παράγοντες, καθώς και άλλες κοινωνικές σχέσεις, αντικρίζονται σαν αμοιβαία επιδρώσες και όχι σαν αιτιωδώς συσχετισμένες, αν και ο Μαρξ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις οικονομικές σχέσεις» (σελ. 60).

Αρκετά γνωστότερη στην χώρα μας είναι η Τσίντζια Αρούτσα (Cinzia Arruzza), που συνέγραψε το βιβλίο *Dangerous Liaisons* (Arruzza, 2013), όπου προσπαθεί να συνεισφέρει στη δημιουργία μιας ενοποιητικής θεωρίας για το φύλο και την τάξη. Έτσι, διερευνά τη σχέση φύλου-τάξης όπως αποτυπώνεται στον μαρξισμό και διάφορες φεμινιστικές θεωρίες, εκθέτει παλαιότερες σχετικές συζητήσεις και διατυπώνει κατευθύνσεις για το τι πρέπει να γίνει.

Η γνώμη της Αρούτσα για την *Καταγωγή της οικογένειας* του Ένγκελς μάλλον είναι θετική, εντούτοις ασκεί κριτική σε συγκεκριμένα σημεία (Arruzza: 82-84). Κριτικάρει επίσης (στο ίδιο, σ. 87) τη μέχρι τώρα πρακτική όσων ακολουθούν την ταξική προσέγγιση, λέγοντας πως αν κάποιος βλέπει την απαρχή της γυναικείας καταπίεσης σε μια σειρά φαινόμενα σχετικά με την ιδιωτική ιδιοκτησία και την υπεραξία, αυτό δεν σημαίνει αναγκαία ότι η καταπίεση φύλου είναι δευτερεύουσα καταπίεση, ότι δεν έχει αυτονομία και ιδιαιτερότητα, ότι υπάρχει απορρόφησή της από την ταξική εκμετάλλευση, ούτε ότι πρέπει να αγνοούνται άλλες πλευρές (ψυχολογικές, σεξουαλική βία, πατριαρχία). Οποσδήποτε αυτή η κριτική έχει πραγματικό έδαφος και κατευθύνεται εύστοχα ενάντια σε ακραίες πρακτικές και αντιλήψεις. Ταυτοχρόνως, όμως, εισάγει εμμέσως κάποια

θεωρητικά στοιχεία που πλήττουν την ταξική προσέγγιση: Παρακάμπτει τη διαλεκτική που οδηγεί στην πρωταρχικότητα της ταξικής καταπίεσης, εμφανίζοντας το ζήτημα σαν στάθμιση αντιθέσεων και εναντίωση σε ιεραρχήσεις. Μιλά για «αυτονομία» της γυναικείας καταπίεσης, άρα κάθε μελέτη των σχετικών θεμάτων με ταξικούς όρους μπορεί να χαρακτηρίζεται εύκολα ως οικονομισμός ή «απορρόφηση». Στην ίδια σελίδα αναφέρεται σε αυτόνομες πατριαρχικές δομές⁹ και είναι επίσης πολύ προσεκτική στις εκφράσεις της, ώστε να μην συσχετίσει άμεσα τις απαρχές της γυναικείας καταπίεσης με τις τάξεις, να εμπλέξει μια «ολότητα φαινομένων» (ούτε καν παραγόντων) κ.λπ.¹⁰

9. «Την αυτονομία και ανθεκτικότητα που πατριαρχικές δομές όπως η οικογένεια έχουν αποκτήσει».

10. «Ποιες είναι οι προϋποθέσεις μιας υπόθεσης έρευνας που προσπαθεί να βρει τις απαρχές της γυναικείας καταπίεσης σε μια ολότητα κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων, συνδεδεμένων με την μεταφορά [...] στην ιδιωτική ιδιοκτησία, την παραγωγή πλεονάσματος και τις δυναμικές οικειοποίησης και διανομής του».

Ας περάσουμε τώρα στο πιο πρακτικό κομμάτι, στις αλλαγές που προτείνονται σχετικά με το βασικό ζητούμενο και τις πρακτικές προτεραιότητες του φεμινιστικού κινήματος (σελ. 124-128). Η συγγραφέας ορίζει ότι επείγον βασικό πολιτικό πρόβλημα, γύρω από το οποίο άλλωστε περιστρεφόταν και η έκθεση των θεμάτων στο βιβλίο, είναι «η ιστορική, πολιτική και θεωρητική σχέση μεταξύ φύλου και τάξης και η δυνατότητα ανάπτυξης μιας θεωρίας που θα συμβιβάζει τον μαρξισμό και τον φεμινισμό χωρίς να τους εξαναγκάζει σε έναν γάμο συμφέροντος». Αυτό το κρίνει αναγκαίο για να επιλυθούν μείζονα προβλήματα όταν συντελείται ένα «μνημειώδες προτσές θηλυκοποίησης της εργασίας» που παράγει η παγκοσμιοποίηση. Συγκεκριμενοποιώντας την παραπάνω τοποθέτηση, θέτει κάποιες κατευθύνσεις: Υποστηρίζει ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στη διαθεματικότητα (intersectionality), δηλαδή στον συνδυασμό θεμάτων φύλου-τάξηςφυλής. Επίσης, να δοθεί έμφαση στον «θεμελιώδη ρόλο της πατριαρχικής ιδεολογίας και των

πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας» και στις ψυχολογικές πλευρές της γυναικείας καταπίεσης. Θεωρεί ότι χρειάζεται εμβάθυνση της θεωρίας του καταμερισμού εργασίας ως προς το φύλο (και τη φυλή). Ισχυρίζεται επιπλέον ότι ο μαρξισμός πρέπει να ανανεωθεί, ώστε να πάει «παραπέρα από την αντιπαράθεση πολιτιστικών και οικονομικών, υλικών και ιδεολογικών κατηγοριών», να λάβει υπόψη πώς το φύλο και η φυλή επηρεάζουν τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού και την ανάπτυξη υποκειμενικότητας, καθώς και να σταματήσει η διαμάχη για το ποια είναι η πρωταρχική καταπίεση.

Μετά από αυτά, είναι προφανές ότι η συγγραφέας ζητά μια συνένωση που θα έχει καθορισμένο κυρίαρχο μέρος. Απαιτεί από τον μαρξισμό να «βάλει νερό στο κρασί του» για τον θεμελιώδη ρόλο της οικονομίας και να μπει σε δεύτερο πλάνο η ταξική καταπίεση, ενώ για τον καταμερισμό εργασίας ισχύουν τα σχετικά σχόλια που διατυπώσαμε για την Γιανγκ. Συνεπώς, προτείνεται ένα μίγμα προτεραιοτήτων που αξιοποιεί φεμινιστικές απόψεις διαφόρων κατευθύνσεων (ψυχολογιστές, «πατριαρχικοί», όσοι εστιάζουν στον καταμερισμό εργασίας) και απονευρώνει μαρξιστικές θέσεις.

Όλα αυτά πρέπει να ιδωθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, καθώς η Αρούτσα συνεισφέρει σε ένα ρεύμα που δεν αφορά μόνο τον φεμινισμό, αυτό της «θεωρίας της κοινωνικής αναπαραγωγής» (στο εξής ΘΚΑ). Η συστηματοποιημένη μορφή της φεμινιστικής θεωρίας διατυπώθηκε από την Λιζ Βόγκελ (Lise Vogel) σε ένα βιβλίο της που εκδόθηκε το 1983, έμεινε σχετικά απαρατήρητο για δεκαετίες, επανεκδόθηκε (Vogel, 2013) και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον πολλών τα τελευταία χρόνια.

Στο κεφάλαιο 9 αυτού του βιβλίου η Βόγκελ διαπιστώνει ότι στη «σοσιαλιστική φιλολογία» (όπως ακριβώς αναφέρει) υπάρχουν δύο οπτικές για την κατάσταση των γυναικών: το δυικό σύστημα και η οπτική της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στο σοσιαλιστικό κίνημα η πρώτη τάση βασικά ακολουθείται από τους ρεφορμιστές, ενώ η πιο αριστερή τάση τείνει στην άλλη οπτική. Ισχυρίζεται ότι η Καταγωγή της οικογένειας εξαρτάται ισχυρά από τη δυική

προσέγγιση, ενώ η Τσέτκιν και ο Λένιν είχαν την άλλη οπτική.

Πλέον, στο επόμενο κεφάλαιο θέτει τις βάσεις για την ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής που επιδιώκει, στηριζόμενη στο Κεφάλαιο του Μαρξ. Ξεκινά από τη θέση ότι στο κέντρο της προσοχής πρέπει να μπει το εμπόρευμα «εργατική δύναμη»¹¹. Είναι το πιο σημαντικό εμπόρευμα στον καπιταλισμό και (ανα)παράγεται εκτός της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά βλέπει «κενό» στη μη ειδική ενασχόληση του Μαρξ στο Κεφάλαιο με το θέμα της αναπαραγωγής του. Εστιάζει, λοιπόν, σε αυτό το θέμα, τονίζοντας όμως ότι η αντικατάσταση της ελλείπουσας εργατικής δύναμης δεν επιτυγχάνεται μόνο με τις γεννήσεις αλλά και με τη μετανάστευση και την υποδούλωση. Σχετικά με τα θέματα φύλου, θεωρεί ότι αυτό που τα εγείρει είναι το φαινόμενο της γενετικής αναπαραγωγής των φορέων της εργατικής δύναμης. Έτσι, αφού κάνει για τις ταξικές κοινωνίες μια ανάλυση των «εργασιών» που δεν εντάσσονται στην παραγωγή και θεωρεί ότι σχετίζονται με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, συμπεραίνει ότι η υλική βάση της υποταγής των γυναικών είναι η προμήθεια των μέσων διαβίωσής τους από τους συζύγους τους κατά την περίοδο της ζωής τους που αυτές μπορούν να συλλάβουν παιδιά. Ο περιθωριακός ρόλος της γυναίκας στις ταξικές κοινωνίες εξυπηρετεί συνεπώς τις ανάγκες των εκμεταλλευτών για εργατική δύναμη και σχετίζεται με την ταξική φύση του κοινωνικού συστήματος.

11. Εργατική δύναμη είναι η ικανότητα προς εργασία. Για να αναπαράγει ο εργάτης αυτή του την ικανότητα χρειάζεται να καταναλώσει κάποια εμπορεύματα, που η παραγωγή τους απαιτεί κάποιο χρόνο (αναγκαίος χρόνος εργασίας). Η συνολική αξία τους ισούται με την αξία της εργατικής δύναμης σαν εμπόρευμα, το οποίο αγοράζει ο καπιταλιστής. Η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας όμως είναι μεγαλύτερη από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, υπάρχει δηλαδή μία πρόσθετη εργασία και ένα υπερπροϊόν που το ιδιοποιείται ο καπιταλιστής.

Ειδικά στον καπιταλισμό, πέρα από την επέκταση του μισθού, στο

οικονομικό επίπεδο υποστηρίζει ότι επέρχεται μια σοβαρή αλλαγή: διαχωρίζεται η σφαίρα που δημιουργούνται η υπεραξία και η οικιακή (domestic) εργασία. Από εδώ ξεκινά μια πολύπλευρη ανάλυση, διαπιστώνει αντίθεση ανάμεσα στις δύο κ.λπ. Στο πολιτικό επίπεδο, η Βόγκελ τονίζει την διάκριση πραγματικής-τυπικής ισότητας στον καπιταλισμό και αναλύει σωστά την βάση της¹². Ξεχωρίζει την πάλη για δημοκρατικά δικαιώματα των γυναικών, τονίζοντας τη διαφορά της σε σχέση με την αντίστοιχη πάλη των εθνικών ή σεξουαλικού προσανατολισμού ομάδων, και καταλήγει ότι η γυναικεία καταπίεση έχει δύο πλευρές: η μία σχετίζεται με την οικιακή εργασία, η άλλη με τα δημοκρατικά δικαιώματα.

12. Στην εμπορευματική ανταλλαγή ισχύει ισότητα, αλλά στην παραγωγή παύει να ισχύει η ισότητα. Στη μία συναλλάσσονται «ελεύθερα» κάτοχοι εμπορευμάτων ίσης αξίας, στην άλλη ισχυρός είναι ο κάτοχος των μέσων παραγωγής.

Η Βόγκελ έφτιαξε συστηματικά μια κατασκευή για την αναπαραγωγή, «πατώντας» σε υλικά από το Κεφάλαιο, η οποία νομίζω ότι αξίζει να μελετηθεί διότι περιέχει γόνιμα στοιχεία για τη μελέτη της αναπαραγωγής και αρκετές καίριες πολιτικές επισημάνσεις. Προσπάθησε όμως να γεμίσει «κενά», που θεώρησε ότι υπάρχουν στον Μαρξ, με ριψοκίνδυνο τρόπο.¹³ Ένα άλλο επίμαχο θέμα, που χρειάζεται διερεύνηση, είναι το μοντέλο διπλής γυναικείας καταπίεσης («οικιακή εργασία + δημοκρατία»). Το πρότεινε σε αντιδιαστολή με το διαδεδομένο δίπλευρο μοντέλο «οικιακή εργασία + καταπίεση σαν εργάτρια», που χαρακτήρισε οικονομίστικο.

13. Στη συνέχεια του άρθρου θα δειχθούν οι λογικές προεκτάσεις κάποιων από τα ριψοκίνδυνα σημεία.

Στην επόμενη ενότητα θα προχωρήσουμε σε παραπέρα εξέταση της ΘΚΑ, λαμβάνοντας υπόψη και τις πρόσφατες αναζητήσεις εντός αυτού του ρεύματος.

Παραγωγή και αναπαραγωγή

Για την επαρκή μελέτη και κριτική της ΘΚΑ, χρειάζεται να στηριχθούμε σε κάποια βασικά θεωρητικά στοιχεία του μαρξισμού για τη σχέση της παραγωγής με την αναπαραγωγή, τα οποία και παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω.

Η άποψη του Μαρξ για τον ρόλο της υλικής παραγωγής αποτυπώνεται περιεκτικά στην εισαγωγή στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859) ως εξής: «Οι άνθρωποι, στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα όπου έχει φτάσει η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων αποτελεί το οικονομικό οικοδόμημα της κοινωνίας, τη βάση την υλική, που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και που σ' αυτήν αντιστοιχούν ορισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης» (Μαρξ, 1956: 6-7). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο Μαρξ θεωρούσε καθοριστική την παραγωγή των υλικών αγαθών, μία άποψη στην οποία είχε κατασταλάξει πολύ νωρίτερα. Στη *Γερμανική ιδεολογία*, τις αδημοσίευτες σημειώσεις εκατοντάδων σελίδων που ετοίμασε μαζί με τον Ένγκελς το 1846 και εκδόθηκαν αρκετές δεκαετίες μετά τον θάνατό τους, αναφέρονται τα εξής: «Αλλά η ζωή απαιτεί πριν από κάθε τι άλλο, φαγητό και πιοτό, κατοικία, ρούχα και μερικά άλλα πράγματα. Η πρώτη ιστορική πράξη είναι έτσι η παραγωγή των μέσων για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, η παραγωγή της ίδιας της υλικής ζωής».

Αφού εξηγήθηκε γιατί η υλική παραγωγή είναι προαπαιτούμενο των πάντων, αργότερα προστίθεται πως «το δεύτερο σημείο είναι ότι η ίδια η πρώτη ανάγκη που ικανοποιήθηκε [...] οδηγεί σε καινούργιες ανάγκες» και ότι «το τρίτο περιστατικό που μπαίνει ευθύς εξαρχής στην ιστορική εξέλιξη είναι οι άνθρωποι που καθημερινά ξαναφτιάχνουν τη ζωή τους, αρχίζουν να φτιάχνουν άλλους ανθρώπους, να αναπαράγουν το είδος τους. Πρόκειται για τη σχέση άνδρα και γυναίκας, γονιών και παιδιών, για την οικογένεια». Αυτή η τοποθέτηση, πως δηλαδή υπάρχει η παραγωγή

των υλικών αγαθών και η αναπαραγωγή του είδους, επαναλήφθηκε από τον Ένγκελς στην *Καταγωγή της οικογένειας* και αυτό έδωσε έναυσμα στον φεμινισμό (ριζοσπαστικό και τμήματα του μαρξιστικού) να μιλά για δύο ανεξάρτητες παραγωγές ή δύο τρόπους παραγωγής.¹⁴ Παρακάτω όμως διαβάζουμε κάτι που ακυρώνει αυτούς τους ισχυρισμούς: «Η οικογένεια που είναι στην αρχή η μόνη κοινωνική σχέση,¹⁵ γίνεται αργότερα, όταν οι αυξανόμενες ανάγκες δημιουργούν νέες κοινωνικές σχέσεις και ο αυξανόμενος πληθυσμός νέες ανάγκες, μια δευτερεύουσα σχέση».¹⁶ Συνεπώς, η οικογένεια γίνεται μέρος του εποικοδομήματος.

14. Τρόπος παραγωγής, σύμφωνα με τον μαρξισμό, είναι οι παραγωγικές δυνάμεις παρμένες στην ολότητά τους με τις σχέσεις παραγωγής.

Εφόσον το θέμα είναι η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, στα φεμινιστικά ρεύματα που αναφέρονται στον μαρξισμό αναγκαστικά γίνεται πολλή συζήτηση για το 21ο κεφάλαιο του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* («Απλή αναπαραγωγή», βλ. Μαρξ [1978: 586-599]). Εκεί τονίζεται ότι «κάθε κοινωνικό προτσές παραγωγής εξεταζόμενο στη διάρκεια του συνάφεια και στην άενη ροή της ανανέωσής του, είναι ταυτόχρονα και προτσές αναπαραγωγής» (σελ. 586). Έτσι, η παραγωγή και η αναπαραγωγή συνιστούν μια διαλεκτική ολότητα που αποκαλύπτει πλήρως τις ιδιότητές της στη ροή της. Εδώ όμως πρέπει να προσέξουμε ότι, αν για τον εργαζόμενο η αναπαραγωγή είναι κάτι χρήσιμο ή ευχάριστο, από τη σκοπιά του καπιταλιστή είναι αναγκαία προϋπόθεση για να συνεχιστεί η παραγωγή και να πραγματοποιήσει νέα κέρδη.¹⁷ Σκοπός της αναπαραγωγής είναι η παραγωγή, διότι εκεί αξιοποιείται το κεφάλαιο, και συνεπώς «από κοινωνική άποψη λοιπόν η εργατική τάξη, ακόμα και έξω από το άμεσο προτσές της δουλειάς, είναι εξίσου εξάρτημα του κεφαλαίου όπως και το νεκρό εργαλείο δουλειάς» (σελ. 593). Ένα άλλο σημείο που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι, παρ' όλο που ο εργάτης αποτελεί το πιο απαραίτητο μέσο παραγωγής για τον κεφαλαιοκράτη, εντούτοις η αναπαραγωγή δεν εξαντλείται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Περιλαμβάνει επίσης την

αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού προϊόντος (εξασφαλίζοντας και νέα αντίτυπα των καταναλωμένων μέσων εργασίας, πρώτων υλών, βοηθητικών υλών κ.λπ.) και την αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων (σελ. 586, 599). Άρα, η πάλη για τα θέματα αναπαραγωγής οφείλει να συνδέεται με την αμφισβήτηση της σχέσης εκμετάλλευσης και να εδράζεται στη σοβαρή μελέτη των αλλαγών στον χώρο της παραγωγής.

15. Οι Μαρξ και Ένγκελς χαρακτήρισαν την οικογένεια σαν την πρώτη κοινωνική σχέση, διότι αυτό έδειχναν τα τότε επιστημονικά δεδομένα. Αργότερα άλλαξαν την άποψή τους.
16. Για τα παρατιθέμενα αποσπάσματα, βλ. Μαρξ & Ένγκελς (1997: 73-74).
17. «Η αναπαραγωγή εμφανίζεται μόνο σαν ένα μέσο για ν' αναπαραχθεί σαν κεφάλαιο η προκαταβλημένη αξία, δηλαδή σαν αξία που αξιοποιείται» (σελ. 586).

Τώρα μπορούμε να δούμε κάποιες πιο πρόσφατες προσεγγίσεις για την ΘΚΑ. Τον Οκτώβριο του 2017 εκδόθηκε ένας συλλογικός τόμος με άρθρα διαφόρων μελετητών, κύρια επιδίωξη του οποίου είναι η διασαφήνιση των βασικών εννοιών, ορισμών και θεωρητικών κατευθύνσεων της ΘΚΑ (Bhattacharya, 2017). Η Αρούτσα μετείχε με ένα άρθρο για τη διεθνή απεργία των γυναικών τον Μάρτη του 2017, προφανώς αναλαμβάνοντας το φεμινιστικό κομμάτι του τόμου. Αυτή η συλλογή άρθρων βοηθά να δούμε την εξέλιξη της θεωρίας και τις συνακόλουθες θεωρητικές συνέπειες.

Καταρχήν, στην εισαγωγή του βιβλίου (σελ. 19) η υπεύθυνη της έκδοσης Τίτι Μπατατσάρια (Tithi Bhattacharya) αναφέρει: «Η νεοφιλελεύθερη στιγμή μάς ανάγκασε να επανεκτιμήσουμε τη δύναμη και αποτελεσματικότητα ορισμένων προηγούμενων μη αμφισβητούμενων όρων στη μαρξιστική παράδοση. Εννοιολογικές κατηγορίες όπως η “τάξη”, η “οικονομία” ή ακόμη και η “εργατική τάξη” δεν μπορούν πλέον να γεμίζουν [be filled with] με τα ιστορικά δεδομένα του 19ου αιώνα που ήταν διαθέσιμα στον Μαρξ. [...] Η δική μας ιστορική στιγμή απαιτεί να ασχοληθούμε αυστηρά με αυτές τις κατηγορίες και να τις κάνουμε να αναπαραστήσουν τη δική μας πολιτικο-ιστορική ολότητα». Και

συνεχίζει: «Η ΘΚΑ [...] αποκαλύπτει ότι η ουσιώδης κατηγορία του καπιταλισμού, η κινητήριά του δύναμη, είναι η ανθρώπινη εργασία και όχι τα εμπορεύματα. Κάνοντας αυτό, εκθέτει στον κριτικό έλεγχο την επιπολαιότητα αυτού που συνήθως κατανοούμε ως “οικονομικές” διαδικασίες και αποκαθιστά στην οικονομική διαδικασία τον ακατάστατο, αισθησιακό, έχοντα φύλο και φυλή, και απείθαρχο παράγοντα: τους ζωντανούς ανθρώπους». Το επιχείρημα είναι ότι πρέπει να επανακαθοριστούν βασικές έννοιες, έτσι ώστε να αναδεικνύεται η εργασία ως ουσιώδης κατηγορία, να χτυπηθεί η απατηλή εικόνα για τα οικονομικά προτσές που προκαλεί η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και να ασχολούμαστε με τους σύγχρονους πραγματικούς ανθρώπους. Η πρακτική συνέπεια του επιχειρήματος, και εδώ εμπλέκεται η ΘΚΑ, είναι ότι πρέπει να μπει στο κέντρο της προσοχής η εργατική δύναμη και η αναπαραγωγή της. Εκεί πρέπει να εστιάζουμε και όχι στο εμπόρευμα, που συνεπάγεται μια «άψυχη» εκδοχή της πολιτικής οικονομίας.

Η παραπάνω κεντρική προσέγγιση παραβλέπει κάποιες βασικές πλευρές της διαλεκτικής, όπως εφαρμόζεται στο Κεφάλαιο, και συγκεκριμένα:

α) Στο *Κεφάλαιο* η υπεραξία προκύπτει ως αποτέλεσμα ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Πραγματικά, δεν μπορεί να εξηγηθεί επιστημονικά η ύπαρξη υπεραξίας πριν αναλυθεί η αξία. Για να γίνει αυτό, ο Μαρξ διείδε ότι χρειάζεται να εξεταστεί η απλούστερη αξία, το εμπόρευμα, και μάλιστα ως αφαίρεση αποσπασμένη από τα ιδιαίτερα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά της. Αν δεν ξεκίναγε από εκεί, από το εμπόρευμα ως αντικειμενοποιημένη ανθρώπινη εργασία που είναι η έκφραση των εσωτερικών αντιθέσεων της ίδιας της εργασίας (αφηρημένη-συγκεκριμένη εργασία, κοινωνική-ιδιωτική εργασία), δεν θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα του καθορισμού της ανταλλακτικής αξίας μέσω της αξίας. Μετά, ο Μαρξ προχώρησε στην ανάλυση των μορφών της αξίας και έδειξε πώς αυτές αναγκαστικά οδηγούν στο χρήμα (το οποίο επίσης εξέτασε πολύπλευρα) και, μόνο αφού είχε κάνει όλη αυτή τη θεωρητική προεργασία, μπόρεσε να περάσει

στην εργατική δύναμη ως πηγή της υπεραξίας. Αν δεν μελετιόταν συνεπώς το εμπόρευμα, η θεωρία της υπεραξίας θα «πάταγε» στον αέρα. Και όχι μόνο αυτό. Στον 2ο και στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* (κυκλοφορία των εμπορευμάτων, σύνθεση παραγωγής και κυκλοφορίας) αποκρυπτογραφήθηκαν οι πιο αναπτυγμένες κατηγορίες της καπιταλιστικής παραγωγής, κάτι που θα ήταν αδύνατο χωρίς το νόμο της αξίας και τους πιο βασικούς νόμους που προκύπτουν από το εμπόρευμα. Δεν μπορεί δηλαδή να υπάρξει γνώση των νόμων της καπιταλιστικής οικονομίας στο σύνολο της, ούτε επαρκής μελέτη των οικονομικών εξελίξεων, αν κάποιος ανάγει σε θεμελιώδη κατηγορία την εργατική δύναμη.

β) Παρακάμπτεται η σχέση γενικού-ειδικού, καθολικού-μερικού, αφού σημείο αφετηρίας δεν είναι το εμπόρευμα γενικά αλλά ένα ειδικό εμπόρευμα, η εργατική δύναμη. Έτσι, ανοίγει ο δρόμος, στο όνομα της ενασχόλησης με την εργατική δύναμη, να μουν στο κέντρο οι διαδικασίες που εκτυλίσσονται εκτός της σφαίρας της παραγωγής και μάλιστα τα σχετικά θέματα να μελετιούνται μέσω επιφανειακών συνδέσεων και «νόμων». Καθώς επίσης στο εμπόρευμα συμπυκνώνονται οι αντιφάσεις του καπιταλισμού σε εμβρυακή μορφή, μία τέτοια μετατόπιση έχει ως αποτέλεσμα να αποσύρονται οι γενεσιουργές αντιθέσεις από το προσκήνιο και, ενδεχομένως, να δίνεται έμφαση σε επιμέρους χαρακτηριστικά διαφόρων τμημάτων της τάξης, απωθώντας το ουσιώδες που τα συνενώνει.

γ) Το εμπόρευμα αρχικά εμφανίστηκε μέσα από ολιγάριθμες σκόρπιες ανταλλαγές και, στον βαθμό που αυτές πύκνωναν, επέβαλαν την δημιουργία ενός γενικού ισοδυνάμου της αξίας. Η παραπέρα εξέλιξη οδήγησε στο χρήμα και, τελικά, στον καπιταλισμό επεκτάθηκε καθολικά η εμπορευματική ανταλλαγή και η μισθωτή εργασία έγινε η κυρίαρχη εκμεταλλευτική σχέση. Το εμπόρευμα, λοιπόν, είναι το απλούστατο και ιστορικά πρώτο συγκεκριμένο παράδειγμα αξίας. Αυτό ήταν βασικό κριτήριο για την επιλογή του εμπορεύματος από τον Μαρξ ως θεμελιώδη οικονομική κατηγορία, γιατί, σύμφωνα με την μαρξιστική διαλεκτική, η ανάλυση ακολουθεί χοντρικά την ίδια την ιστορική εξέλιξη από το απλούστερο ως το σύνθετο, με κατάλληλες βέβαια

τροποποιήσεις που θα απεικονίζουν την εσωτερική λογική της εξέλιξης. Οφείλει δηλαδή να απεικονίζει την πραγματικότητα στην κίνησή της και η επιλογή των κατηγοριών να μην βιάζει την πραγματικότητα για λόγους διευκόλυνσης ή κομψότητας. Η Βόγκελ όμως έχει δηλώσει ότι στην ανακάλυψη ή δημιουργία κατηγοριών ακολούθησε την αλτουσεριανή άποψη που συνιστούσε να διαβάζεται το Κεφάλαιο μόνο σαν βιβλίο ανάλυσης και όχι σαν βιβλίο για τη συγκεκριμένη Ιστορία ή τα εμπειρικά οικονομικά (Vogel, 2000).¹⁸

18. Τα σχετικά χωρία βρίσκονται, σε ανατύπωση, στο Vogel (2013: 187).

Μήπως όμως έτσι, με το εμπόρευμα συσκοτίζεται ο ρόλος των εργαζόμενων ανθρώπων; Βάσει όσων είπαμε, η μελέτη του Μαρξ για το εμπόρευμα δεν έγινε για να επέλθει υποταγή σε αυτό και, αντιθέτως, ανέδειξε τις εσωτερικές αντιφάσεις του. Η ανέλιξη από την απλή εμπορευματική παραγωγή στη χρηματική κυκλοφορία και μετά στον καπιταλισμό συνοδεύεται από μια νέα μορφή επίλυσης των αντιθέσεων, χωρίς αυτές να αίρονται, ενώ η πάλη των τάξεων αποτελεί μία εκδήλωσή τους σε γενικό κοινωνικό επίπεδο. Στο Κεφάλαιο συνεπώς πίσω από το πράγμα, το εμπόρευμα, ξεπροβάλλει η εργασία και δείχνεται ότι πίσω από την ανταλλαγή εμπορευμάτων κρύβονται οι πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις. Πρόκειται, λοιπόν, για τους πραγματικούς ανθρώπους, όχι για τα πράγματα.

Κάποιες πρακτικές συνέπειες των παραπάνω, φαίνονται και στο άλλο κομμάτι του βιβλίου που εκπόνησε η Μπατατσάρια, δηλαδή στο 4ο άρθρο του τόμου.¹⁹ Σε αυτό προβάλλεται ως κρίσιμο θέμα στρατηγικής η στροφή σε αιτήματα που αφορούν τον χώρο εκτός της παραγωγής, σαν κάτι που μάλιστα απαντά στην γραφειοκρατία και την αδυναμία των συνδικάτων. Πιθανότατα προς τα εκεί δείχνει και η άποψή της για επέκταση του ορισμού της εργατικής τάξης.²⁰ Κατά τη γνώμη μας, είναι απολύτως ορθό ότι χρειάζεται επισταμένη ενασχόληση με τα ζητήματα αναπαραγωγής, αφού προφανώς η ταξική πάλη πρέπει να οργανώνεται σε όλο το φάσμα και να μην περιφρονούνται διάφορα κοινωνικά κινήματα. Είναι

επίσης σωστό ότι πρέπει να εντάσσονται στην πάλη οι μερικά αμειβόμενοι, οι νοικοκυρές κ.λπ. και να παίρνονται μέτρα ευρύτερης κοινωνικής κινητοποίησης σε κάθε αγώνα.²¹ Όμως, είναι προβληματικό να προβάλλεται η αλλαγή της θεματολογίας ως μαγική λύση. Με άλλα λόγια, η ΘΚΑ φαίνεται πως δεν στοχεύει στη σύνδεση της αναπαραγωγής με την παραγωγή, αλλά στην απορρόφηση της δεύτερης από την πρώτη. Επιπλέον, δεν γίνεται λόγος για τον πολιτικό ρόλο των συνδικάτων, άρα ούτε για την ανάγκη ενίσχυσης αντισυστημικών απόψεων στους χώρους δουλειάς ή για σύνδεση των επιμέρους διεκδικήσεων με ευρύτερους ανατρεπτικούς πολιτικούς στόχους. Ο όρος «ταξική πάλη» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της πάλης για μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας²².

19. How Not to Skip Class: Social Reproduction of Labor and the Global Working Class (σ. 68-93)

20. «Η εργατική τάξη, για τον επαναστάτη μαρξιστή, πρέπει να εκλαμβάνεται σαν αυτοί από την παραγωγική τάξη που κατά την διάρκεια της ζωής τους έχουν συμμετάσχει στην ολότητα της αναπαραγωγής της κοινωνίας, ανεξάρτητα από το αν η εργασία έχει πληρωθεί από το κεφάλαιο ή έμεινε απλήρωτη» (σελ. 89).

21. Άλλωστε τα τελευταία χρόνια στις ΗΠΑ υπάρχει η πλούσια εμπειρία των μεγάλων κινητοποιήσεων σε σχολεία και νοσοκομεία, που βέβαια ενδιαφέρουν άμεσα και τη ΘΚΑ (Bhattacharya, 2019).

22. Στο βιβλίο της Βόγκελ αυτό δεν συμβαίνει και υπάρχει σαφής επαναστατική στόχευση.

Η υποτίμηση των εξελίξεων στην παραγωγή έχει επιπτώσεις στην μελέτη και επιμέρους θεμάτων. Έτσι, η Νάνσι Φρέιζερ (Nancy Fraser) θεωρεί ότι ο καπιταλισμός μετά το 1980 είναι «χρηματοοικονομικός», πως το καθοριστικό στοιχείο του καθεστώτος είναι η νέα κεντρική θέση του χρέους και ότι απαιτείται «πριν απ' όλα, να καταβάλουμε την αρπακτική υποταγή της αναπαραγωγής στην παραγωγή» που συμβαίνει στον χρηματοοικονομικό καπιταλισμό.²³ Ενώ η Σούζαν Φέργκιουσον

(Susan Ferguson), στο άρθρο της για τα παιδιά και την παιδική ηλικία (σελ. 112-130), ψάχνει τρόπους ριζοσπαστικοποίησης στα σχολεία, που θεωρεί χώρους κοινωνικής αναπαραγωγής εκτός του άμεσου ελέγχου του κεφαλαίου, αλλά δεν ασχολείται με βασικές διεθνείς τάσεις στην εκπαίδευση και τη σχέση τους με τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού.

23. Βλ. σελίδες 32-36 στο άρθρο «Crisis or care?».

Σε μία παλαιότερη συνέντευξη (Ferguson & McNally, 2015) τονιζόταν ότι, σύμφωνα με πολλούς από τη νεότερη γενιά μελετητών, η προσέγγιση της ΘΚΑ αποκαλύπτει «την ίδια την εργατική δύναμη να είναι μια πιο περίπλοκη, διαφοροποιημένη, κατηγορία» και παρακάτω γίνεται αναφορά στη διαθεματικότητα.²⁴ Πρόκειται για μια έννοια που αρχικά αναπτύχθηκε από το Μαύρο φεμινιστικό κίνημα, προκειμένου να εξεταστεί η ταυτόχρονη επίδραση διαφορετικών καταπίεσεων, π.χ. όπως συμβαίνει στις μαύρες γυναίκες που βιώνουν καταπίεση φύλου και ρατσισμό, και αργότερα μετασχηματίστηκε από μεταμοντέρνους και μεταδομικούς θεωρητικούς.

24. Σε ερώτηση για το πώς η ΘΚΑ μετασχηματίζει της κατηγορίες της μαρξιστικής ταξικής ανάλυσης, απαντήθηκε πως «στις συμβατικές μαρξιστικές αναλύσεις, η εργατική δύναμη απλώς προϋποτίθεται παρούσα [...] στην καλύτερη περίπτωση νοείται σαν προϊόν φυσικών, βιολογικά καθορισμένων, αναπαραγωγικών διαδικασιών» και ότι η ΘΚΑ «κοινωνικοποιεί» την έννοια της εργατικής δύναμης. Η παραπάνω κρίση είναι λανθασμένη, όσον αφορά τους Μαρξ και Ένγκελς, αλλά δεν θα ασχοληθούμε με αυτό στο παρόν άρθρο.

Στο Bhattacharya (2017) περιλαμβάνεται όντως ένα σχετικό άρθρο του Ντέιβιντ Μακνάλι (David McNally) στις σελ. 94-111, καθώς και σχόλια της Βόγκελ και της Μπατατσάρια σε διάφορα σημεία. Στο άρθρο ασκείται ισχυρή κριτική στον οντολογικό ατομισμό της διαθεματικότητας και τονίζεται ότι, αντιθέτως, οι καταπίεσεις πρέπει να θεωρούνται ως ενιαίο, ιστορικά εξελισσόμενο σύστημα

όπως επιτάσσει η διαλεκτική των Χέγκελ-Μαρξ. Υποστηρίζεται ταυτόχρονα ότι, παρά τις βαθιές θεωρητικές αδυναμίες, υπάρχουν θετικές τάσεις και χρήσιμα συμπεράσματα στις εργασίες π.χ. της Πατρίτσια Χιλ Κόλινς (Patricia Hill Collins), που μπορούν να αξιοποιηθούν από τη ΘΚΑ. Ιδιαίτέρως τονίζεται η σημασία του βιβλίου *Γυναίκες, φυλή και τάξη* (Davis, 1981), που «πρέπει να ιδωθεί και σαν κείμενο κοινωνικής αναπαραγωγής».

Συνεπώς, η ΘΚΑ επιδιώκει μία διαφορετική προσέγγιση της διαθεματικότητας από τη σημερινή κυρίαρχη, τη μεταμοντέρνα. Ως «καρδιά» της μάλλον θεωρούνται οι πιο ριζοσπαστικές διαθεματικές επεξεργασίες του μαύρου κινήματος, αλλά επιχειρείται να αξιοποιηθούν και κάποιες μεταγενέστερες εργασίες άλλης κατεύθυνσης. Τα σχετικά ζητήματα έχουν τη σημασία τους σε μια χώρα, όπου παλαιότερα υπήρχε ένα μακροχρόνιο καθεστώς δουλείας, οι δουλοκτήτες βίαζαν συστηματικά τις μαύρες γυναίκες και επέβαλλαν τη συνεχή τεκνοποίηση όταν το έκριναν απαραίτητο, ενώ και σήμερα ολόκληρες περιοχές, που κατοικούνται κυρίως από Αφροαμερικανούς, Ασιάτες ή Λατίνους, καταδικάζονται σε καθεστώς διαρκούς καταπίεσης και φτώχειας. Από το άλλο μέρος, στη σχετική συζήτηση συχνά θεωρούνται αποδεκτά διάφορα επισφαλή μεθοδολογικά εργαλεία της διαθεματικότητας και συναφών θεωριών. Η προσοχή στρέφεται στις καταπίεσεις, με αποτέλεσμα η ταξική εκμετάλλευση πρακτικά να εκλαμβάνεται σαν μια ακόμα μορφή καταπίεσης ανάμεσα στις άλλες. Η μεγάλη επιμονή στις συγκεκριμένες εμπειρίες των μελών της τάξης λόγω φυλής, φύλου και σεξουαλικότητας, ουσιαστικά υποβαθμίζει την ταξική θέση σε έναν πρόσθετο παράγοντα ιδιαίτερων εμπειριών. Έτσι, δεν προκύπτει ως βασικό καθήκον η συνένωση της τάξης με τη μαρξιστική έννοια του όρου και υποσκάπτεται η διαμόρφωση αυτοτελούς στρατηγικής απάντησής της στην αστική πολιτική.

Οικιακός μισθός, «αναπαραγωγική εργασία»

Προκειμένου να σχηματιστεί πληρέστερη εικόνα για την ενασχόληση των φεμινιστικών ρευμάτων με το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, ως κείμενο που αφορά και τη σχέση παραγωγής-αναπαραγωγής,

είναι απαραίτητο να εξετάσουμε και τις απόψεις της Σίλβια Φεντερίτσι (Silvia Federici). Αυτή η εξέταση θα φωτίσει την εξέλιξη κάποιων φεμινιστικών τάσεων, καθώς και κρίσιμες πολιτικές θέσεις τους.

Συγκεκριμένα, τον ίδιο μήνα που κυκλοφόρησε το Bhattacharya (2017) δημοσιεύτηκε και ένα άρθρο της Φεντερίτσι σχετικά με το Κεφάλαιο του Μαρξ, όπου υποβαθμίζει την προσφορά του. Ανάμεσα σε πολλά, τον κατηγορεί ότι «η “γυναικεία χειραφέτηση” είχε περιφερειακή σπουδαιότητα στην πολιτική δουλειά του» και ότι «η έλλειψη ενδιαφέροντος για την οικιακή εργασία έχει βαθύτερες αιτίες, που πηγάζουν από τη φυσικοποίησή της και την απαξίωσή της, [...] σαν μια αρχαϊκή μορφή που σύντομα επρόκειτο να παραγκωνιστεί εξαιτίας του προτσές βιομηχανοποίησης». Επίσης, λέει ότι ο Μαρξ «εξιδανίκευε τη βιομηχανική εργασία σαν την κανονιστική [normative] μορφή κοινωνικής παραγωγής και ένα δυνάμει ισοπεδωτή των κοινωνικών ανισοτήτων» και έτσι «πίστευε ότι σύντομα θα εξανεμίζονταν οι διακρίσεις με βάση το φύλο και την ηλικία» (Federici, 2017: 20, 29).

Εν συντομία αναφέρω μόνο δύο παρατηρήσεις: α) Αυτό που έπρεπε πρώτα απ’ όλα να εξηγηθεί στο Κεφάλαιο, και που απασχολούσε όλους τους οικονομολόγους, ήταν το κέρδος, δηλαδή ποιος ακριβώς ήταν ο μηχανισμός παραγωγής του, πώς εξηγούνται οι φαινομενικές αντιφάσεις του, ποιοι βασικοί νόμοι το διέπουν. Αυτά τα κομβικά θέματα θα ήταν αδύνατο να αποκρυπτογραφηθούν, κάτι που κατάφερε ο Μαρξ δίνοντας «φτερά» στο κίνημα κοινωνικής απελευθέρωσης, αν η μελέτη επικεντρωνόταν στην κατανάλωση ή το νοικοκυριό. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάλυση έπαιξε το ξεκαθάρισμα με τις συγχύσεις της πολιτικής οικονομίας για την παραγωγική εργασία (Μαρξ, 1981: 4ο κεφάλαιο), κάτι ασύμβατο με την επικέντρωση στα «οικιακά».25 β) Ο Μαρξ όντως πίστευε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας δημιουργούσε όρους για την έξοδο γυναικών από τα στενά όρια του σπιτιού και τη συμμετοχή τους στο συνδικαλιστικό κίνημα, εκθέτοντας όμως τεκμηριωμένα στο Κεφάλαιο και τις δυσμενείς επιπτώσεις στην ζωή των γυναικών

και των παιδιών. Δεν θεωρούσε πάντως ότι είναι η βιομηχανία που θα απελευθερώσει τις γυναίκες, αλλά ότι αυτό προϋποθέτει επαναστατική δράση.

25. Βεβαίως, ο Μαρξ αντιτάχθηκε στους αστούς που θεωρούσαν αντιπαραγωγική κατανάλωση του εργάτη (και της οικογένειάς του) το τμήμα της κατανάλωσης που ξεπερνά το απολύτως απαραίτητο όριο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου.

Πριν από αυτό το άρθρο, σε μια συνέντευξή της, η Φεντερίτσι διαχωρίζεται από την Βόγκελ, διότι η τελευταία θεωρεί τον σοσιαλισμό απελευθερωτικό κίνημα και τονίζει ότι δεν ενδιαφέρεται για μια θεωρία συνένωσης με τους σημερινούς μαρξιστές. Ισχυρίζεται ότι βασικές ιδέες της Βόγκελ προέρχονται από τις Μαριαρόζα Ντάλα Κόστα (Dalla Costa) και Σέλμα Τζέιμς (Selma James) και μάλιστα ότι είχαν ήδη διατυπώσει μια ενοποιητική θεωρία για τον καπιταλισμό (Φεντερίτσι, 2017). Αυτές ήταν συναγωνίστριές της στο κίνημα για οικιακή αμοιβή²⁶ και, όπως υπογράμμισε με έμφαση στο άρθρο για το *Κεφάλαιο*, οι σχετικές αναλύσεις και αναζητήσεις δεν αφορούσαν μόνο τα «οικιακά» αλλά «τη φύση του ίδιου του καπιταλισμού και την πάλη εναντίον του» (σελ. 31).²⁷

26. Η διεθνής καμπάνια «Μισθός για την οικιακή εργασία» προέκυψε από διεθνή φεμινιστική πρωτοβουλία το 1972.

27. Στο Federici (2012: 8-9) εξηγεί γιατί αντιλαμβάνονταν το αίτημα για οικιακό μισθό σαν επαναστατικό αίτημα.

Όπως αναφέρει λοιπόν η Φεντερίτσι,²⁸ στο κίνημα για οικιακό μισθό μετείχαν γυναίκες προερχόμενες από διάφορες τάσεις και κινήματα. Κατέληξαν «να δουν το σπίτι και την οικιακή δουλειά σαν τα θεμέλια του βιομηχανικού συστήματος, όχι σαν το “άλλο” του» και εδώ επέδρασαν τα έργα διαφόρων θεωρητικών, το ανταποικιακό κίνημα και ο «εργατισμός» (οπεραϊσμός) του Τρόντι. Ο τελευταίος πρέσβευε πως η κοινωνία γίνεται ένα εργοστάσιο και αυτό μετατράπηκε εύκολα στο ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις παραγωγής· άρα, η δουλειά στο

σπίτι είναι καθαυτό παραγωγή. Θεωρήθηκε ότι «στην πραγματικότητα, είναι ο πυλώνας της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας», άρα οι γυναίκες δεν χρειαζόταν να συνενωθούν με τους άντρες στα εργοστάσια σε μια αντικαπιταλιστική πάλη, αλλά να ξεκινήσουν από το νευραλγικό σημείο της «οικιακής εργασίας», η οποία έπρεπε να αμείβεται.²⁹ Ο ανακαθορισμός της παραγωγικής σφαίρας συνεπάγεται επιπλέον ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό» (Federici, 2012: 97).³⁰

28. Βλ. το μέρος II του Federici (2017) και την εισαγωγή του Federici (2012).

29. Η μεταφορά της προσοχής στο σπίτι ανέτρεψε τη μαρξιστική θεώρηση, αν και η Φεντερίτσι την αποκαλεί απλώς ένα «αναποδογύρισμα» και την παρουσιάζει σαν δεύτερο μαρξισμό. Ο Μαρξ αξιοποίησε τη διαλεκτική του Χέγκελ και αναποδογύρισε τη χεγκελιανή θεωρία ώστε να πατά σε υλικές βάσεις. Εδώ δεν πρόκειται για κάτι ανάλογο. Η αντίληψη για τον ρόλο της παραγωγής αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό του μαρξισμού, ενώ δεν διακρίνεται ίχνος διαλεκτικής.

30. Αυτή η θέση αναιρεί τον κεντρικό ρόλο των τάξεων στην πολιτική. Υποβαθμίζει το ζήτημα του κράτους και της εξουσίας. Λέει ότι πολιτική = όλον, συνεπώς διαλύει την έννοια της πολιτικής.

Στα μέσα της δεκαετίας του '70 προέκυψαν από αυτό το κίνημα αγώνες και κριτικές (Ντάλα Κόστα, Τζέιμς, Φορτουνάτι) «που υπονόμευαν το μοντέλο αναπαραγωγής που ήταν ο πυλώνας του φορντικού deal» (στο ίδιο, p. 97), κατά την Φεντερίτσι. Όμως, άρχισε και η αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας, που η Φεντερίτσι θεωρεί ότι είναι απάντηση στους αγώνες του '60 και του '70 (στο ίδιο, p.101) και το ενδιαφέρον του ρεύματος στράφηκε στην αναδόμηση του καπιταλισμού, τις διαδικασίες συσσώρευσης και την σύνδεση με τα κινήματα του Τρίτου Κόσμου. Τότε ήταν που η έρευνα της Φεντερίτσι για την πρωταρχική συσσώρευση την έφερε στο κυνήγι μαγισσών και τον καταμερισμό εργασίας σύμφωνα με το φύλο (Federici, 2004). Τι υπάρχει

παραπέρα; Όπως λέει, «η ταυτόχρονη συνειδητοποίηση ότι η πρωταρχική συσσώρευση έχει γίνει ένα διαρκές προτσές [...] έθεσε υπό αμφισβήτηση την αναγκαία σχέση καπιταλισμού και κομμουνισμού. Ακύρωσε τη σταδιακή αντίληψη του Μαρξ για την Ιστορία». Εδώ, λοιπόν, έρχεται να συναντήσει τις απόψεις των οικοφεμινιστριών, των Μαρία Μις (Maria Mies) και Άριελ Σαλέχ (Ariel Salleh), που υποστήριζαν ότι ο Μαρξ ήταν τεχνολογιστής, και να δεχτεί την οικοφεμινιστική θέση για «βαθιά σύνδεση μεταξύ της απόρριψης της οικιακής εργασίας, της απαξίωσης της φύσης και της εξιδανίκευσης οτιδήποτε παράγεται από την ανθρώπινη βιομηχανία και τεχνολογία» (Federici, 2017: 32-33). Ως βασική πολιτική κατεύθυνση η Φεντερίτσι πρόκρινε τη συλλογική πάλη στο πεδίο της αναπαραγωγής με τη δημιουργία νέων μορφών συνεργασίας (αστική γεωργία, καταλήψεις γης, κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία, διάφορες μορφές ανταλλαγής κ.λπ.), δηλαδή ουτοπικές διέξοδοι βασικά μετριοπαθούς χαρακτήρα («επιστροφή στα κοινά»). Προτάθηκαν αιτήματα που θεωρούνταν στρατηγικοί ή βασικοί πολιτικοί στόχοι. Ανάμεσά τους είναι ο «κοινωνικός μισθός» και το «εγγυημένο εισόδημα», δηλαδή μέτρα που ψευδεπίγραφα διαφημίζονται από αντιδραστικές δυνάμεις και κυβερνήσεις σαν δήθεν απάλυνση των επιπτώσεων της βάρβαρης πολιτικής του κεφαλαίου (Federici, 2012: 12, 111).

Όσα είπαμε (βάσεις του κινήματος, μετεξέλιξή του, σχέση με τον οικοφεμινισμό) εξηγούν την απάντηση της Φεντερίτσι στην συνέντευξη, αλλά αξίζει να υπογραμμίσουμε δύο ακόμη θέματα. Το ένα είναι ότι, ήδη από την δεκαετία του '70, από μαρξιστές και διάφορα φεμινιστικά ρεύματα εγείρονταν αντιρρήσεις ενάντια σε όσους εστίαζαν στη δουλειά στο σπίτι, καθώς έτσι έδειχναν επιμονή στο ρόλο της γυναίκας ως νοικοκυρά. Τις τελευταίες άλλωστε δεκαετίες παρατηρείται μαζική είσοδος γυναικών στην εργασία, που απεικονίζεται και σε επίσημες στατιστικές.³¹ Το άλλο θέμα είναι ότι οι βασικές τάσεις, η ίδια η εξέλιξη της γυναικείας «οικιακής εργασίας», καθορίζονται από την καπιταλιστική παραγωγή.³² Αυτό είναι προφανές σε περιπτώσεις όπου αναπτύσσονται ειδικές συνθήκες εργασίας (εποχικότητα, μεταφορά σε άλλο τόπο κ.λπ.), οπότε πρακτικά η οικογένεια

διαλύεται ή προκύπτουν ιδιάζουσες μορφές στέγασης (π.χ. καταυλισμοί). Αλλά και στις «συνήθεις» περιπτώσεις, συχνά το αντρόγυνο πρέπει να λογαριάσει αν αντέχει οικονομικά να κάνει παιδιά ή ποιο μέλος του συμφέρει να μην απασχολείται πλήρως εργασιακά. Βαριές είναι οι επιπτώσεις στις μητέρες που εργάζονται, όταν μάλιστα αυξάνει κατά μέσον όρο το ποσοστό μονογονεϊκών οικογενειών και τα μέτρα κρατικής μέριμνας φθίνουν. Καθώς μεγαλώνει ο αριθμός εργαζομένων γυναικών, πολλά περισσότερα ζευγάρια αναγκάζονται να καταφύγουν σε πληρωμένες υπηρεσίες για την κάλυψη των αναγκών φροντίδας του νοικοκυριού.

31. Σύμφωνα με την Eurostat το ποσοστό απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 20-64 ετών ήταν στην ΕΕ 57,9 % το 2001 και έγινε 66,5 % το 2017. Υπάρχουν στοιχεία για αυξητική τάση από πολύ νωρίτερα (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_statistics/el). Για την Ελλάδα, οι χρονολογικές σειρές της ΕΛΣΤΑΤ δείχνουν ότι αυτό το ποσοστό ήταν 35,8 % το 1981 και 48 % το 2017. Ανέβαινε σταθερά, παρουσιάζοντας κάμψη μόνο τα έτη 2012-2013 (<https://www.statistics.gr/statistics/-/publication/SJ003/->). Εννοείται πάντως ότι πλέον μιλάμε για συνθήκες εργασιακής γαλέρας.

32. «Υπάρχει διαλεκτική σχέση μεταξύ της οικογενειακής και της αμειβόμενης εργασίας, στην οποία ο κόσμος της παραγωγής είναι πιο θεμελιώδης» (Fieldes, 2013). «Η παραγωγή καθορίζει την αναπαραγωγή διότι καθιερώνει τις υλικές συνθήκες της δυνατότητάς [possibility] της εντός σχετικά στενών δομικών ορίων· αυτό συνεπάγεται ότι κάποιες μορφές του τρόπου αναπαραγωγής δομικά εξαιρούνται, ενώ μερικές πιθανές μορφές είναι πιθανότερες από άλλες» (Gimenez, 2005: 20).

Η Φεντερίτσι ανίχνευσε αρκετές από αυτές τις αλλαγές, αλλά ισχυρίστηκε ότι δεν καταρρίπτουν την αντίληψή της για τον κεντρικό ρόλο της οικιακής εργασίας. Υποστήριξε π.χ. ότι οι

τεχνολογικές αλλαγές δεν άγγιξαν την «οικιακή δουλειά» που παραμένει τεράστια και ότι, επίσης, μεταφέρεται καθαυτό παραγωγή από τα εργοστάσια στα ίδια τα σπίτια (εργασία με το κομμάτι κ.λπ.). Αυτά όμως δεν αποδείχνουν ότι «έχει επανέλθει στο κέντρο [recentered] η αναπαραγωγική εργασία στο σπίτι» (Federici, 2012: 109), όπως θεωρεί η Φεντερίτσι, αλλά ότι το κεφάλαιο εκμεταλλεύεται πια πλήρως τον χρόνο της εργατικής τάξης, επεμβαίνει σε όλες τις πτυχές της ζωής της και ταυτοχρόνως μεταφέρει όλα τα βάρη σε αυτήν.

Αντί συμπερασμάτων

Ασχοληθήκαμε με βασικά ρεύματα του φεμινισμού, τα οποία αναφέρονται στο μαρξισμό, και σκιαγραφήσαμε τις κεντρικές αντιλήψεις τους. Ασκήσαμε κριτική σε αρκετές απ' αυτές από μαρξιστική σκοπιά, επιδιώκοντας να συντελέσουμε στην ανάπτυξη της συζήτησης για τα σχετικά θέματα. Θέλουμε όμως να τονίσουμε ότι, κατά τη γνώμη μας, στη συζήτηση αυτή χρειάζεται να λαμβάνονται διαρκώς υπόψη οι διεθνείς θεωρητικές αναζητήσεις, να γίνεται σαφές τι υποδηλώνεται πίσω από ευρέως χρησιμοποιούμενες εκφράσεις και να επισημαίνονται οι πολιτικές συνέπειες τουλάχιστον των πιο σημαντικών θεωρητικών παραδοχών.

Βιβλιογραφία

Ένγκελς, Φρ. (1980), Η καταγωγή της οικογένειας στο Μαρξ – Ένγκελς, Διαλεχτά Έργα, Τόμος ΙΙ, ιδιωτική έκδοση, σ. 190-378.

Μαρξ, Κ. (1956), Κριτική της πολιτικής οικονομίας, Αθήνα, Εκδόσεις «Οικονομικής και Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης».

Μαρξ, Κ. (1978), Το Κεφάλαιο, τόμος πρώτος, μτφ. Π. Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1981), Θεωρίες για την υπεραξία, μέρος πρώτο, μτφ. Π. Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φρ. (1997), Η γερμανική ιδεολογία, τόμος πρώτος, μτφ. Κ. Φιλίνης, Gutenberg.

Μαυρουδέας, Σ. (1998), «[Κοινωνικές ανισότητες και σύγχρονος καπιταλισμός: το τέλος των τάξεων;](#) Κριτική επισκόπηση των θεωριών της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας», στα πρακτικά του συνεδρίου Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός (27-30/11/1996), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Φεντερίτσι, Σ. (2017), «[Ιστορίες για μάγισσες. Μαρξιστικός φεμινισμός και πολιτικές εναλλακτικές](#)».

Arruzza, C. (2013), Dangerous Liaisons, Merlin Press / Resistance Books / IIRE.

Bhattacharya, T. (ed.) (2017), Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentering Oppression, London, Pluto Press.

Bhattacharya, T. (2019), «[Caring Enough to Strike: US Teachers' Strikes in Perspective](#)», Rebel News, 14 January.

Bloodworth, S. (1990), «The poverty of patriarchy theory», Socialist Review (Australia), Issue 2, Winter, σ. 5-33.

Brown, H. (2012), Marx on Gender and the Family. A critical study, Brill.

Davis, A. (1981), Women, Race & Class, New York, Random House.

- Federici, S. (2004), Calliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation, Autonomedia.
- Federici, S. (2012), Resolution From Point Zero. Housework, Reproduction, and Feminist Struggle, PM Press / Common Notions / Autonomedia, 2012.
- Federici, S. (2017), «Notes on Gender on Marx's Capital», Continental Thought & Theory, Volume 1, Issue 4, σ. 19-37.
- Ferguson, S. – McNally, D. (2015), «[Social Reproduction Beyond Intersectionality: An Interview](#)».
- Fieldes, D. (2013), «[The impact of women's changing role in the workplace](#)», Marxist Left Review, No 6, Winter.
- German, L. (1981), «[Theories of Patriarchy](#)», International Socialism, No 12, Summer.
- Gimenez, M. (2005), «Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited», Science & Society, Vol. 69, No. 1, January, σ. 11-32.
- Harman, C. (1984), «Women's Liberation and Revolutionary Socialism», International Socialism, No 23, Spring, σ. 3-41.
- Hartmann, H. (1979), «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism», Capital and Class, No 8, Summer, σ. 1-33.
- Haug, Fr. (2015), "Gender relations", αναδημοσιευμένο στο Shahrzad Mojab (ed.), Marxism and Feminism, London, Zed Books, σ. 33-75.
- Millet, K. (2000), Sexual Politics, Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
- Mitchell, J. (2000), Psychoanalysis and Feminism. A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis, Basic Books.
- Vogel, L. (2000), «Domestic Labor Revisited», Science & Society, Vol. 64, No 2, Summer, σ. 151-170.

Vogel, L. (2013), *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*, Chicago, Haymarket Books.

Young, I. (1981), "Beyond the unhappy marriage: a critique of the dual systems theory" στο Sargent, L. (ed.), *Woman & Revolution. A discussion of the unhappy marriage of Marxism and Feminism*, Montréal, Black Rose Books, pp. 43-69.